

Носік А.А., Грынкевіч А. І.

Беларускі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт

Беларусь, Мінск

ДА ПЫТАННЯ АБ ВАРЫЯТЫЎНАСЦІ ЭМАЦЫЙНЫХ ФРАЗЕЛАГІЗМАЎ У БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Артыкул прысвечаны разгляду фразеалагічных адзінак беларускай і рускай моў, у якіх семантызуюцца фундаментальныя эмоцыі радасці, страху і гора з улікам нацыянальна-культурных асаблівасцей мовы.

Ключавыя словы: эмацыйныя фразеалагізмы, гора, радасць, страх, канатацыя

Nosik A.A., Grinkevich A. I.

Belarusian State Medical University

Belarus, Minsk

VARIATION OF EMOTIVE PHRASEOLOGY IN RUSSIAN AND BELARUSIAN LANGUAGES

The article deals with the phraseological units of the Belarusian and Russian languages in which semantyzuyutsya fundamental emotions of joy, fear and grief, taking into account national and cultural features of the language.

Keywords: emotional idioms, sorrow, joy, fear, connotation

У кожнага з нас штохвілінна ўзнікае пэўная рэакцыя на падзеі навакольнага свету, людзей, надвор'е, навіны. Мы часта не звяртаем увагі на тое, як адбываецца эмацыйнае рэагаванне і чаму мы перажываем розныя эмоцыі ў адказ на адзін і той жа раздражняльнік.

Агульнапрынята лічыць, што ў прыродзе наогул не сустракаецца татак званых «чыстых» эмоцый. У псіхіцы чалавека гемастаз дасягаецца за кошт суіснавання супрацьлеглых эмацыйных імпульсаў, якія часам проста суправаджаюць адзін аднаго. Так, радасць можа быць вынікам доўгіх няўдач, а можа насіць і зласлівы адбітак, калі яна ўзнікае як задавальненне ад помсты іншым ці рэакцыяй на няўдачы іншых.

Характар эмацыйнага рэагавання ў кожнага чалавека індывідуальны і адметны, паколькі асацыяцыі і канатацыі, якія зараджаюцца ў нашай свядомасці, абумоўлены галоўным чынам папярэднім жыццёвым вопытам.

Пытанне ўзаемасувязі мовы і мыслення заўсёды займала адно з вядучых месцаў у лінгвістычнай навуцы. У XIX стагоддзі на аснове поглядаў В. фон Гумбальта пачала фарміравацца тэорыя, якая атрымала назву «гіпотэза лінгвістычнай адноснасці». У XX стагоддзі яе працягнулі амерыканскія этналінгвісты Э. Сэпір і Б. Уорф. Паводле гэтай тэорыі людзі, якія размаўляюць на розных мовах, па-рознаму бачаць навакольны свет, адсюль кожнай мове адпавядае свая логіка выкладу думак. Так, Э. Сэпір сцвярджаў, што розныя супольнасці жывуць не ў адным свеце, а ў розных, і ў першую чаргу рэчаіснасць падзяляецца мовай. Рэальны свет чалавека будзеца на моўных нормах пэўнага грамадства.

Асобную нішу ў працэсе намінацыі займаюць устойлівыя моўныя адзінкі – фразеалагізмы. Даследаванне фразеалогіі не страчвала сваю цікавасць сярод мовазнаўцаў розных эпох. Найбольш поўнае апісанне сучаснай беларускай фразеалогіі ажыццявіў І. Я. Лепешаў, які стварыў «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» ў 2 тамах. Асаблівасці паходжання і функцыянавання беларускіх фразеалагізмаў даследавалі таксама Ф.М. Янкоўскі, Н.В. Гаўрош, К.М. Панюціч, У.Л. Кулік, А.Л. Садоўская, У.І. Коваль, А.С. Дзядова і інш.

Фразеалагізмы ў сістэме мовы займаюць асаблівае месца. Калі разглядаць мову на ўзроўні слова і на ўзроўні словазлучэння і сказа, то падабенства фразеалагізмаў можна знайсці і з тымі, і з другімі. Так, са сказамі фразеалагізмы блізкія структурна, а са словамі іх збліжае тое, што, маючы структуру словазлучэння або сказа, яны непадзельныя ў плане зместу і ўзнаўляюцца ў мове як гатовыя адзінкі выказвання. Да асаблівасцей фразеалагізмаў можна таксама аднесці тое, яны не залежаць ад кантэксту, даслоўна не перакладаюцца на іншыя мовы і часта надзелены экспрэсіўным адценнем [1, 240]. Як прамежкая адзінка мовы, якая мае ўласцівасці адзінак розных узроўняў, фразеалагізм характарызуецца і полісемантычнасцю. Сярод асноўных функцый варта ўзгадаць намінатыўную, камунікатыўную і экспрэсіўную. Л.А. Антанюк адзначае, што экспрэсіўная функцыя «даволі відавочна прадстаўлена ў тых выпадках, калі ён можа замяшчацца іншымі знамянальнымі адзінкамі мовы (словам, словазлучэннем, сказам), якія страчаюць пры гэтым яго экспрэсію» [2, 160]. Як і лексемы, фразеалагізмы могуць выражаць псіхаэмацыйны стан чалавека (бел. *сэрца разрываецца, вочы на лоб лезуць, кроў ледзянее*; рус. *искры из глаз посыпались, метать громы и молнии*), а таксама разнастайныя адносіны да сітуацыі (бел. *вось тебе і на, хоць ты гвалт крычы, хоць ты ў вір галавой; быть между молотом и наковальней, готов сквозь землю провалиться*).

Эмоцыі ўплываюць на спосаб мыслення і ўспрымання свету, а таксама рэгулююць характар паводзін чалавека. Яны ўтвараюць асноўную матывацыйную сістэму чалавека, узаемадзеіваюць паміж сабой – актывізуюць, умацняюць ці паслабляюць адна адну [3]. Дзякуючы фразеалагізмам, з'яўляецца магчымасць называць эмоцыі безэквівалентным спосабам. На падставе некалькіх базавых эмоцый (гора, радасць, страх) паспрабуем праілюстраваць, якое месца займае фразеалогія ў працэсе семантызацыі эмацыйна-пачуццёвай сферы псіхікі чалавека.

Метафарызацыя паняццяў, вобразнасць, уласцівая фразеалагізмам, дае магчымасць для больш тонкай, дакладнай перадачы ступені праяўлення эмоцыі і яе спадарожных адценняў, тым самым намінуе шырокі эмацыйны дыяпазон. Пры гэтым «канататыўны кампанент фарміруе эмацыйны, экспрэсіўны і стылістычны кампаненты, якія і даюць магчымасць адзінкам мовы семантычна завершана, поўна аформіць характэрнае праяўленне эмоцыі. Чалавека як тварэц мовы адыгрывае ў гэтымвызначальнуюролю, паколькі выбар зыходнага матэрыялу для ажыццяўлення працэсу метафарызацыі вызначаецца светапоглядам, сістэмай каштоўнасцей, адпаведнасцю яго ўяўленняў стэрэатыпным вобразам і эталонам і наогул моўнай карцінай свету» [4, 234–239].

Такім чынам, утварэнне лексем, якія маюць другаснае значэнне, шляхам метафарызацыі абумоўлена найперш мэтавай устаноўкай, калі важна стварэнне не столькі новага паняцця, колькі прагматычнага эфекту метафары [5].

Напрыклад, *радасць* у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» вызначаецца як «пачуццё вялікай асалоды, задаволенасці, якое выклікае вясёлы настрой; вяселосць, трыумф, прыемныя, вясёлыя перажыванні, выкліканыя чым-небудзь». Задавальненне з'яўляецца не фізічнай, а псіхічнай асалодай, што блізка да становага эмацыйнага фону ўражанняў, напрыклад, ад дасягнення мэты. У фразеалагізмах абранай тэматычнай групы ўзгадваюцца фізіялагічныя працэсы (рус. *перестало биться сердце, сердце застучало, сердце бьется, сердце замерло, сердце сжимается, сердце забилось, кровь к щекам прилила*), а таксама працэсы, блізкія да фізіялагічных, але пераасэнсаваныя або гіпербалізаваныя (бел. *сэрца заходзіцца, рот да вушэй, як на свет нарадзіўся, камяк падкаціўся да горла, качацца (класіся, кіснуць) са (ад) смеху, пакаціцца ад смеху*; рус. *сердце в пятки ушло, сердце екнуло, сердце затрепетало, сердце оттаяло, рот до ушей, расплыться в улыбке*). Часта ў фразеалагізмах, якія рэпрэзентуюць радасць (задавальненне), сустракаецца кампанент *душа* (бел. *як маслам па душы, ад усёй душы, душа радуецца, душа спявае, з усёй душой, па душы, адлягло ад душы*; рус. *греть душу, душа отогрелась, душа поет, от всей души, со всей душой, по душе, бальзам на душу*). Колькасць такіх фразеалагізмаў параўнальна невялікая. Гэта тлумачыцца тым, што патрэба ў выражэнні эмоцый узнікае ў чалавека ў момант перажывання гора, злосці, гневу, а ў падчас радасці – наадварот.

Цікавым для лінгвістыкі з'яўляецца лексічны патэнцыял эмоцыі *страху*. Традыцыйна ў грамадстве і псіхалогіі страх лічыцца адмоўнай эмоцыяй. Вельмі моцны страх можа пацягнуць за сабой працяглую хваробу, а ў самых цяжкіх выпадках нават стаць прычынай смерці. З іншага боку, у працэсе эвалюцыі страх нярэдка выступаў папярэджалым сігналам і ўплываў на арганізацыю паводзін чалавека. Страх паказаны як нейкая сіла, якая выклікае пэўныя фізіялагічныя працэсы ў арганізме або выражаецца кінетычна.

Найбольш ужывальнымі назоўнікамі-саматызмамі ў структуры фразеалагізмаў, што семантызуюць адчуванне страху чалавекам, з'яўляюцца *вочы, вушы, скура, валасы, сэрца, кроў, язык, калені, пяткі*, а таксама назоўнік *душа* (бел. *вочы на лоб лезуць, цямнее ў вачах, лыпаць вачыма, паставіць вочы; навастрыць (натапырыць) вушы, твар выцягнуўся; мароз па скуры, мурашкі бегаюць па скуры (цэле), скура шэрхне (пашэрхла); валасы*

становяцца дыбам, валасы падняліся; сэрца абрываецца, сэрца ледзянее, сэрца заходзіцца, сэрца замірае; кроў ледзянее, кроў стыне (у жылах); язык праглынуць, язык не паварочваецца, язык прысох (прыліп); калені дрыжаць; у пяткі кальнула; душа ў пяткі ўскочыла, душа ў пятках, душою збалець, гарыць душа (нутро); рус. кровь леденеет, кровь в жилах стынет/застыла и сердце заледенело; ни жив ни мертв; зуб на зуб не попадает, трястись/дрожать, как осинный лист, мороз по коже/спине/ телу пробегает/продирает, сердце замирает, глаза округлились от ужаса, у страха глаза велики, волосы встали дыбом, схватиться за голову, язык проглотить, во рту пересохло, язык прирос, заскрипеть зубами, закрыть лицо руками, лоб покрылся испариной, руки/ноги холодеют, руки/ноги трясутся, закрыть лицо руками, руки деть некуда, ноги подкосились, ноги отнимаются, земля уходит из-под ног, душа в пятки уходит, колени задрожали, ладони потеют, кусать ногти).

Некаторыя адзінкі перадаюць адчуванне страху праз асаблівасці паводзін жывёл (бел. усе блохі падохлі, пужаная варона, труса задаваць, як мыш пад венікам; рус. мурашки бегают/пробегают по телу/спине/коже, пуганая ворона, как мышь под метлой), розныя фізічныя дзеянні (бел. неба з аўчынку здаецца, аслаблі гайкі, браць у шух, паджылкі трасуцца, даць жаху; не ведаць, на якім свеце знаходзіцца; як варам абдало, кінула ў халодны пот; рус. поджилки трясутся, почувствовать прилив адреналина, в пот бросило, небо с овчинку кажется). Як відаць, з'яўленне фразеалагізмаў з указаным значэннем абумоўлена этнакультурнымі асаблівасцямі жыцця народа, назіраннямі за паводзінамі чалавека і навакольным асяроддзем.

Шырока прадстаўлена ў сістэме беларускай мовы эмоцыя *гора* (*пакуты*). К. Ізард лічыць, што яна звязана са станам панурасці. «Гора зводзіцца галоўным чынам да пакут і панурасці, хаця часта з'яўляецца камбінацыяй эмоцый і афектыўна-кагнітыўных структур, якія ўключаюць страх, пачуццё віны і гневу. Гора – гэта звычайна рэакцыя на страту. Пры гэтым ён называе пакуту «найбольш частай адмоўнай эмоцыяй» [6, 251 – 252]. Прычынамі пакуты, згодна з меркаваннем Томкінса, могуць быць боль, холад, шум, спякота, яркае святло, моцная размова, расчараванне, няўдача, страта. І нават «успаміны або прадбачанне ўмоў, пры якіх яна ўзнікала ці павінна ўзнікнуць», таксама прыводзяць да пакутнага стану [6, 259].

Фразеалагічныя адзінкі, якія рэпрэзентуюць *гора* (*пакуту*), таксама ўключаюць назвы частак цела чалавека (бел. галава баліць, вешаць (апускаць) галаву, хоць ты ў вір (у пельку) галавой, браць (узяць) сабе ў галаву, вешаць (апускаць, спускаць) нос, вешаць нос на квінту, сэрца

кывёю абліваецца, сэрца рвецца на кускі, браць за сэрца, сэрца заходзіцца, каменем ляжыць на сэрцы, вярэдзіць сэрца (рану); вочы на мокрым месцы; рус. опустить руки, ноги подкосились, ноги не несут, перекошенное лицо, лицо опрокинулось, лицо помертвело, нос повесить, качать головой, голова поникла, опустить голову, повесить голову, понурить голову, рвать на себе волосы, комок в горле, чувствовать боль в груди, сжалось в груди, согнуться под бременем, глаза потухли, глаза на мокром месте, глаза выплакать, погас блеск в глазах, отрешенный взгляд, остановившийся взгляд, затуманенный взгляд, сердце сжимается, камень на сердце, сердце разрывается, сердце окаменело, сердце одеревенело), назоўнік душа (бел. душу на часткі рваць, душою збалець, муціць душу, браць за душу; рус. рвать душу на части, брать за душу), адлюстроўваюць стан арганізма ў цэлым (бел. падаць (занепадаць) духам; хоць ты вешайся; хоць ты гвалт крычы; свет не мілы, свет зачыніўся; як (нібы) на іголках; хадзіць як пад зямлёю; рус. застыть, окаменеть, быть в апатии, онеметь, оцепенеть, ни на что не реагировать, чувствовать бессилие, быть подавленным, стать медлительным, одервенеть, быть убитым), асаблівасці паводзін жывёл (бел. хоць воўкам завый, , воўкам завыць, кошки душу скрабуць; рус. хоть волком вой, кошки на душе скребут).

Такім чынам, праілюстраваны матэрыял дае магчымасць казаць, што мова, культура, фальклор – гэта тэа крыніцы, праз якія мы спасцігаем таямнічы і велічны дух народа, яго мудрасць. Чалавек паводле сваёй натуры надзелены інтэлектам, духоўнымі і эстэтычнымі пачуццямі. Беларускай духоўнай культуры ўласцівы анімізм, відаць, таму пры найменні самых розных унутраных станаў ужываецца лексема *душа*. Народная мудрасць суправаджае чалавека праз усё жыццё, з’яўляецца нацыянальным скарбам, дзейным выхаваўчым сродкам і дае магчымасць узабагачаць сваю мову трапнымі непаўторнымі выразамі.

Літаратура

1. Томашевский, В. Б. Стилистика / В. Б. Томашевский. – Ленинград: Издательство Ленинград. ун-та, 1983. – 525 с.
2. Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск: Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны дом, 2003. – С. 160.
3. Шаховский, В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 192 с.
4. Носік, А. А. Сродкі лексічнай эксплікацыі эмацыянальнага поля

- радасці ў беларускай мове / А. А. Носік // Образование и наука в Беларуси: актуальные проблемы и перспективы развития в XXI в.: сб. науч. ст. / Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка; редкол.: А.В. Торхова [и др.] – Минск: БГПУ, 2017. С. 234 – 239.
5. Ляшчынская, В. А. Словаўтваральныя і фанетычныя сродкі стварэння эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі фразеалагізмаў / В. А. Ляшчынская // Словаўтварэнне і іншыя ўзроўні беларускай літаратурнай мовы: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі / Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., філ. «Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы». – Мінск, 2014.
6. Изард, К. Эмоции человека / К. Изард; пер. с англ. ; под ред. Л. Я. Гозманова. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 439 с.